

ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ

ЖОРНІК Марія Олегівна - здобувач кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті розглянуті особливості виконання задачі гражданского судопроизводства по делам о признании сделок недействительными, сформулированы специфику его применения к указанной категории дел.

Ключові слова: *цивільне судочинство, справедливість, неупередженість, своєчасність, недійсний правочин.*

Розвиток ринкових відносин в Україні беззаперечно вплинув і на характер національного судівництва. Наразі, цивільне судочинство слід розглядати як послугу держави щодо вирішення приватноправових спорів сторонам, які самостійно не можуть їх урегулювати [1]. Втім, уже тривалий час таке становище жодним чином не впливає на завдання цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави – ст.1 Цивільного процесуального кодексу України (N 1618-IV) 2004 р., (далі – ЦПК) [2].

Нині серед найуживаніших на практиці способів судового захисту є визнання правочину недійсним (ст.16 Цивільного кодексу України (435-IV) 2003 р.(далі – ЦК) [3]), так, на нашу думку, дана категорія судових справ заслуговує окремого наукового аналізу на предмет виконання головного завдання цивільного судочинства, який ми спробуємо провести у даній статті.

Доктринальне бачення завдань цивільного судочинства та його складових висвітлили у своїх наукових доробках такі вчені та практики з юриспруденції, як: Андрійчук О.В., Банчук О.А., Боннер А.Т., Гайдун О.О Захарова О.С., Колісник О.В., Короед С.О., Савенко М. Д. Проте, їх науковий інтерес був направлений на дослідження завдання цивільного судочинства в цілому, не стосуючись специфіки окремо взятих цивільних процесуальних правовідносин.

Метою даної статті є спроба дослідити особливості виконання завдань цивільного судочинства у виділеній нами категорії судових справ про визнання правочинів недійсними крізь призму діючого матеріального та процесуального права.

Як вбачається зі змісту ст. 1 ЦПК, визначаючи завдання цивільного судочинства, законодавцем було встановлено три критерії судового розгляду та вирішення цивільних справ – справедливість, неупередженість та своєчасність.

На наш погляд, на чільне місце недаремно було поставлено головну ознаку судочинства – справедливість, оскільки з більшості мов світу, воно перекладається як «justice» та має тотожне значення із словами «законність», «юстиція» та є уособленням правосуддя.

Даній категорії відводиться окрема роль не лише в національному процесуальному законодавстві, а й у міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Так, у Законі України

№ 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р., Постанові Пленуму Верховного суду України №8 від 13.06.2007 р. «Про незалежність судової влади», Постанові Пленуму Верховного суду України №2 від 12.06.2009 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції», Кодексі професійної етики судді, Указі Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» (далі-Концепція) кожному гарантується право на справедливий розгляд судової справи. Зазначену норму України закріпила у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Конвенції про захист прав та основоположних свобод, шляхом їх ратифікації.

Справедлива судова процедура є визначальним складником верховенства права, і така процедура має бути створена на засадах законності, рівності учасників процесу перед законом і судом, змагальності, диспозитивності, гласності, відкритості та обов'язковості виконання судових рішень. (ст.2 Концепції). Законність являється одним із принципів цивільного процесуального права та є основою судочинства – п.1 ч. 3 ст. 129 Конституції України, що відповідає за правильність застосування судами норм у т.ч. матеріального права до конкретних правовідносин.

При розгляді справ про визнання правочинів недійсними суди, залежно від предмета і підстав позову, повинні застосовувати норми матеріального права, якими регулюються відповідні відносини, та на підставі цих норм вирішувати справи [4]. Головним правовим регулятором у сфері правочинів та вимог щодо їх дійсності є Цивільний кодекс України, яким прямо встановлена обов'язковість ознак справедливості у змісті правочину, а саме: статтею 215 ЦК передбачено, що підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені в т.ч. частиною першою статті 203 ЦКУ, де зазначено, що зміст правочину не може суперечити іншим актам цивільного

законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

у свою чергу, академічний тлумачний словник української мови трактує справедливість як людську дію, вчинок, що відповідає морально-етичним і правовим нормам. [5]

Тобто обов'язок учасників цивільних правовідносин дотримуватись справедливості при здійсненні правочину закріплено двічі: вперше, коли норми справедливості згадуються в актах цивільного законодавства, та вдруге, коли законодавець безпосередньо вказує на обов'язкову відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства, тобто справедливості.

Законодавче закріплення справедливості при здійсненні правочинів знаходить себе в статтях ЦК, наприклад, «справедливість – одна із засад цивільного законодавства» п.6 ст.3 ЦУ; «зобов'язання має ґрунтуватись на засадах справедливості» п.3 ст.509 ЦК; «при укладенні договору сторони повинні виконувати вимоги справедливості» ст. 627 ЦК. Та в інших нормативно-правових актах: п.п.1, 2 ст.18, п.6 ст.19 Закону України № 1023-XII «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. [6] – «продавець (виконавець, виробник) не повинен включати у договори із споживачем умови, які є несправедливими; умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача; правочини, здійснені з використанням нечесної підприємницької практики, є недійсними». У частині 6 п.16 Постанови Верховного суду України від 30.05.2008 N 7 «Про судову практику у справах про спадкування» [7] – «умова, визначена у заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства».

Фактично, дотримуючись законності, суд реалізує наявність справедливості при розгляді даної категорії справ. Тож ми можемо частково погодитись із думкою Колісник О.В. про те, що справедливими мають бути законодавчі акти, а суд має згідно з Конституцією вирішувати справи відповідно до вимог законодавства. [8]

Справедливий судовий розгляд справи супроводжується встановленням судом фактичних обставин справи, тож у випадку визнання правочину недійсним як фіктивного (ст. 234 ЦК), суд має дослідити докази відсутності наміру в учасників створити юридичні наслідки, а також отримати підтвердження того, що майно за таким договором не передавалось. У випадку задоволення позову про визнання правочину недійсним як удаваного (ст. 235 ЦК) суду необхідно встановити існування прихованого правочину, наприклад, у разі приховування договору купівлі продажу під договором дарування, варто отримати підтвердження передачі коштів за майно, яке ніби то дарується – свідчення свідків, розписка про отримання коштів, тобто, встановити, що зміст договору дарування, не відповідає діям його учасників. При кваліфікації недійсності правочину за ст. 230 ЦК необхідно встановити наявність умислу у недобросовісної сторони ввести в оману другу сторону, щоб спонукати її до вчинення правочину. Визнання правочину вчиненого під впливом тяжких обставин недійсним – 234 ЦК – можливе за умов встановлення судом відповідних фактів, які виникли до укладення правочину: хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин.

Втім, обрання судом відповідної норми права та встановлення фактичних обставин справи ще не є запорукою справедливого розгляду згадуваної категорії справ, оскільки передбачене п.3 ст.6 ЦК право укласти договір, у якому сторони можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, зумовлює суд розглядати справу також виходячи із власного розсуду. В основі суддівського розсуду лежить інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на законне, об'єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, дозволених або не врегульованих законом. [9; 76]

На думку О.Т. Боннера, справедливість втрачає навіть обгрунтоване і законне судове рішення, якщо воно суперечить вимогам моралі [10;85]. Як слушно зауважив Гайдун О.О., останнім часом спостерігається масова активізація зловживань правом, коли учасники комерційних відносин завдають іншим особам певну матеріальну шкоду без порушення жодної чинної норми законодавства [11;160]. Тож, виходячи із положень ст.ст.203, 215 ЦК, ст.1 ЦПК, реалізуючи справедливий розгляд, суд повинен брати до уваги і відповідність правочину нормам цивільного законодавства, і наявність у ньому принципу справедливості. Справедливість є тим принципом, де мораль і право найтісніше взаємодіють і виражають свій ціннісний зміст [11;166].

Відповідно, якщо при вирішенні судового спору у справі про визнання правочину недійсним виникне питання про порушений принцип справедливості, суд зобов'язаний буде поновити його шляхом розгляду справи на засадах рівності учасників процесу перед законом і судом, змагальності, диспозитивності, гласності та відкритості та винесення в подальшому справедливого рішення.

На нашу думку, дедалі актуальнішими стають ознаки судочинства по добрій совісті, яке панувало у Стародавньому Римі і за яким було можливим ухвалення судового рішення з посиланням не на позитивну норму законодавства чи звичай, а на справедливість та добросовісність, причому іноді всупереч букві закону (*contra legem*).

Неупередженість при розгляді справ є невід'ємною ознакою цивільного судочинства та обов'язковою умовою існування демократичного суспільства. П'ятим Принципом Рекомендацій N (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.94 р.) [12] встановлено обов'язок суду проводити справу неупереджено, спираючись на власну оцінку фактів та власне витлумачення закону. У відповідності до Постанови Пленуму Верховного Суду України за №8 від 13.06.2007 р. [13] суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ від-

повідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону. Також неупереджений розгляд і вирішення справи передбачає, насамперед, недопустимість надання переваг при оцінці доказів [14]. З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що неупередженість – це власне бачення судом конгломерації фактичних обставин справи, наведених доказів та правильне застосування діючих норм процесуального та матеріального права. Судова процедура визнання правочину недійсним пов'язана із анулюванням майнових наслідків його вчинення і встановленням наслідків, передбачених законом, що спонукає сторін даної категорії справ на невиправдані дії направлені на зміну суддівського бачення в свою користь.

Із аналізу практики апеляційних інстанцій у справах про визнання правочинів недійсними можна зробити висновок, що найпоширенішим проявом упередженості є розгляд місцевими судами справ за відсутності будь-кого з осіб – сторін правочину, чийх прав стосувалися справи. Наприклад, у справах щодо дійсності заповітів – не з'ясовувались та, відповідно, не залучались до розгляду справи всі спадкоємці; а при визначенні кола осіб, які беруть участь у справі про визнання правочинів недійсними, не враховувалось, що предметом правочину є майно, яке належить кільком особам на праві спільної власності, найчастіше сумісної. Зазначене, на нашу думку, є безпосереднім проявом упередженості суду, оскільки присутнім у судовому засіданні сторонам надається вагома перевага у правових позиціях, а відсутні сторони невиправдано позбавляються можливості захисту своїх прав та інтересів. Крім того, на жаль, мають місце непоодинокі випадки ігнорування судами свідчень свідків стосовно деталей укладеного правочину, не відображення у рішенні поданих письмових доказів, перекручення даних висновків експертів тощо. Втім, існує думка, що суддя є неупередженим, якщо немає доказів, які б свідчили про протилежне, тобто при розгляді справи існує презумпція неупередженості суддів [15;17].

Питання своєчасності розгляду справи стало нагальним вже в добу діючого ЦПК,

чому сприяли причини економічної площин, безвідносно до політичного устрою держави та інших ідеологічних та політичних факторів, адже Цивільний процесуальний кодекс У. С.С.Р. 1924 р., так само як і Статут цивільного судочинства Російської імперії, взагалі не визначали строків розгляду цивільних справ [16;12]. У ЦПК 1963 р. в редакції Закону від 15 грудня 1992 р. хоч і не йдеться про швидкий або своєчасний розгляд справи в контексті завдання цивільного судочинства, однак це питання було вирішено у ст. 148 ЦПК 1963 р., де законодавець чітко визначив строки розгляду справ відповідно до їхньої категорії.

Сьогодні ж вимога своєчасного розгляду справи або розгляду протягом розумного строку встановлена окрім як в ЦПК, у багатьох нормативних актах, які регулюють національне судочинство (п. 1 Про незалежність судової влади, п.4 ст.54 ЗУ Про судостроїть та статус суддів, розділ 4 Концепції та ін.) Право кожного на розгляд його справи упродовж розумного строку встановленим законом закріплено ст.6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Вдалим, на нашу думку, є обґрунтування Андрійчук О.В. [17], яка дає визначення «розумному строку» – це сукупність процесуальних строків, встановлених процесуальним законом для справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави без необґрунтованих зволікань, перебіг яких розпочинається з дня відкриття провадження у справі, а закінчується набранням законної сили остаточним рішенням або його виконанням, без втрати його сенсу та можливості досягнення практичних цілей заінтересованих осіб.

Зазвичай, у більшості випадків сторони, треті особи, захисники та інші учасники навмисно затягують процес, зловживаючи своїми правами, наданими їм процесуальним законом, несприятливо впливає на своєчасність розгляду справ і велике навантаження суддів. Проте, як відмічено Постановою Пленуму Верховного Суду України №3 від 01.04.1994 р. Про строки розгляду судами

України кримінальних і цивільних справ, суди не завжди дотримуються вимоги закону, який регламентує порядок прийняття позовних заяв і порушення цивільних справ, допускають упущення при підготовці справ до судового розгляду, неповне з'ясування фактичних обставин, які мають значення та несвоєчасне повідомлення учасників процесу про час розгляду справ, усе це тягне за собою несвоєчасний розгляд.

Специфіка несвоєчасного розгляду справ, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними, полягає в зазвичай негативних матеріальних наслідках для скаржника, оскільки оспорюваний правочин вважається дійсним до тих пір, поки його недійсність не буде встановлена судом, тільки тоді він визнається недійсним з моменту його вчинення. Особливо це стосується правочинів із дефектами волі та суб'єктного складу, наприклад, у разі несвоєчасного винесення ухвали про забезпечення позову в процесі розгляду справи про визнання договору купівлі-продажу квартири недійсним, як таким, що вчинено під впливом обману/насилства/тяжкої обставини тощо, існує ймовірність втрати майна у зв'язку із його неодноразовим перепродажем; у випадку оскарження зацікавленими особами довіреності, виданої фізичною особою, яка у момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій/ яка не мала на це повноважень/ цивільна дієздатність якої обмежено без згоди опікуна тощо, довірена особа може й надалі вчиняти дії, що завдають матеріальної шкоди позивачам. Тож надто повільний розгляд таких справ призводить до обмеження прав і законних інтересів громадян, а позитивне рішення суду втрачає свою актуальність, що докорінно нівелює завдання цивільного судочинства.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що виконанням завдань цивільного судочинства у справах про визнання правочинів недійсними є дотримання судом наступних принципів:

- справедливості, а саме – слідування встановленій процесуальній процедурі, аналіз оскаржуваного правочину на відповідність вимогам матеріального права, дослідження його щодо наявності дисбалансу

- прав і обов'язків на шкоду сторони по справі та у разі виявлення невідповідності змісту правочину моральним засадам суспільства – винесення рішення про визнання правочину недійсним;

- неупередженості – забезпечення рівного процесуального становища сторонам по справі, виключення будь-якої власної зацікавленості щодо наслідків винесеного рішення по справі;

- своєчасності – збереження актуальності у часі рішення про визнання правочину недійсним та майнового інтересу до предмета позову.

Література

1. Указ Президента України від 10.05.2006 р. N 361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів». [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>

2. Цивільний кодекс України (435-IV) 2003 р. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/43515/page?text=%F4%B3%EA%F2%E8%E2>.

3. Цивільний процесуальний кодекс України (N 1618-IV) 2004 р. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

4. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

5. Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980) // [Електронний ресурс] <http://sum.in.ua/>

6. Закон України № 1023-XII «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

7. Постанови Верховного суду України від 30.05.2008 N 7 «Про судову практику у

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості виконання завдань цивільного судочинства у справах про визнання правочинів недійсними, сформульовано специфіку їх застосування до вказаної категорії справ.

справах про спадкування» . [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>

8. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин. : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»/ О.В. Колісник. – Харків, 2008. – 20, [2] с.

9. Савенко М. Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі / М. Д. Савенко // Наукові записки. – Т. 26. Юридичні науки : зб. наук. пр. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Вид-во НауКМА, 2004. – С. 75–79.

10. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. — М., 1992. — С. 85.

11. Гайдулін О. Судочинство по добрій совісті (iudicia bonaе fidei) та нові інститути цивільного процесу у Стародавньому Римі: інтерпретація та рецепція//Вісник Вищої ради юстиції. – №4(12). – 2012 – С.160-166.

12. Рекомендації N (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.94 р.). [Електро-

SUMMARY

In the article the features of the task of civil procedure for the recognition of contracts invalid formulated specifics of its application to a specified category of cases.

ний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_323

13. Постанова Пленуму Верховного суду України №8 від 13.06.2007 р. «Про незалежність судової влади». [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу до бази: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_323

14. Короед С.О. Правильність вирішення справи як складовий чинник завдань цивільного судочинства. Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції за різними юридичними напрямками. [Електронний ресурс] // http://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=1131

15. Банчук О. А., Куйбіда Р. О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. — К.: «ІКЦ «Леста»», 2005. —116 с. — С. 17.

16. Захарова О.С. Завдання цивільного судочинства. Деякі теоретичні проблеми // Адвокат. – №11 (110) – 2009 – С. 11-13.

17. Андрійчук О.В. Процесуальні строки у цивільному процесі України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 /О.В. Андрійчук. – К., 2009. – 20 с.